

1-MAVZU. MUSTAQILLIK DAVRIDA «O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODI»NI O‘RGANISHNING YETAKCHI MASALALARI. FOLKLOR ATAMASI, YETAKCHI XUSUSIYATLARI, TUR VA JANRLARI

Reja:

1. Mustaqillik va xalq ijodining o‘rganilishi masalalari, mustaqillik davri folklorshunosligining o‘ziga xos xususiyatlari, folklor – milliy ma’naviyatimizning asoslaridan biri sifatida.

2. Folklor atamasi, yetakchi xususiyatlari, tur va janrlari.

1. Mustaqillik va xalq ijodining o‘rganilishi masalalari, mustaqillik davri folklorshunosligining o‘ziga xos xususiyatlari, folklor – milliy ma’naviyatimizning asoslaridan biri sifatida. Ma’naviyat kecha yoki bugun paydo bo‘lib qolgan tushuncha emas, u asrlardan buyon xalqimiz bilan birga yashab, birga taraqqiy etib kelayotgan buyuk bir qadriyatdir. Inson dunyoga kelgan kunidan boshlab, to hayotining eng so‘nggi lahzasigacha o‘zi mansub xalqning qadriyatlari, an‘analari ichida ulg‘ayadi, kamol topadi. Hatto o‘zini folklorga begona deb bilgan, bu atama ta’rifidan mutlaqo yiroq bo‘lgan kishi shu an‘analar ichida ulg‘aygan, uning ongi, shuuri shu qadim an‘analar ta’sirida shakllangan bo‘ladi.

Har bir sohaning o‘z tarixi bo‘lganidek, folklorshunoslik borasidagi izlanishlarning ham o‘z ildizlari mavjud. Bu izlanishlar ildizi olis o‘tmishga borib taqaladi. Mahmud Koshg‘ariy zamonidan to bugungi kungacha xalq og‘zaki ijodi haqida nimaiki aytilgan, yozilgan bo‘lsa bularning bari o‘zbek xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga o‘zining munosib ulushini qo‘shgan.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishish ostonasida birinchi Prezidentimiz tomonidan ko‘plab hayotbaxsh farmonlar bilan bir qatorda, o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va Navro‘z bayramini qayta tiklanishi xalqimizning ma’naviy hayotida katta iz qoldirdi. Shubhasiz, aytish mumkinki, bugun mamlakatimiz iqtisodiy, madaniy sohada nimaiki yutuqlarga, yuksalishlarga erishgan bo‘lsa, ana shu sa’yi harakatlarning alohida o‘rni bor. Zero, til millat tafakkurini shakllantiruvchi bir mezonidir. Til va tafakkur bir-biriga bog‘liq jarayon. Millatning til ravnaqi, shubhasiz, uning badiiy asarlarida namoyon bo‘ladi. Xalq og‘zaki ijodi ana shunday tafakkurni shakllantiruvchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi.

Folklor turli davrlarda turlicha o‘rganilgan, turlicha yondoshuvlar bo‘lgan, biroq mustaqillikdan keyin u tom ma’noda yangicha mazmun va mohiyat kasb etdi.

«Alpomish» dostonining ming yilligi xalqaro miqyosda keng nishonlandi, «O‘zbekiston xalq baxshisi» unvoni joriy etildi. Bu esa milliy ma’naviyatimizning asoslaridan biri bo‘lgan xalq ijodining yuksalishiga xizmat qildi.

«Alpomish» dostoni millatimizning o‘zligini namoyon etadigan, avlodlardan-avlodlarga o‘tib kelayotgan qahramonlik qo‘shig‘idir, – deb yozadi birinchi Prezidentimiz Islom Karimov o‘zining «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» kitobida. – Agarki, xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas doston bo‘lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shoh bayti, desak, to‘g‘ri bo‘ladi».¹ Bu nafaqat «Alpomish» dostoniga, balki, butun folklor asariga, milliy-ma’naviyatimizga berilgan yuksak bahodir. Shuning uchun ham mustaqillikka erishganimizdan keyin folklor milliy ma’naviyatimizni shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida o‘rganib kelinmoqda.

¹ Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – B.32-33.

Mustaqillik davridan oldin folklor asarlari o'rganilmaganmi, nashr etilmaganmi degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. O'rganilgan, tadqiq etilgan va nashr ham etilgan. Biroq, bu nashrlar mukammal nashrlar emasdi. Ularda ko'plab qisqartirishlar, buzib talqin qilinishlarga yo'l qo'yilgandi. Birgina misol: «Rustamxon» dostonining folklor arxivida saqlanayotgan qo'lyozmasida Sultonxonning farzandli bo'lish oldidan tush ko'rgani shunday tasvirlanadi: «Sultonxon ul kecha yotib tush ko'rdi. U tushida shunday ayon bo'ldi. Bu Xudoy bergan farzanding, Qurudum mamlakatiga safar qilsang, o'n to'rt jil deganda borib kelsang shu bolang turadi, bo'lmasa nobud bo'ladi» (Hodi Zarifov nomidagi folklor arxivi. Qo'lyozma, inv. № 112, 6–7-betlar.).

Bu tush motivi Sultonxonning Qurudum mamlakatiga safarga chiqishining sababini hamda tug'ilayotgan farzand Rustamning oddiy farzand emas, ilohiyot bilan bog'liqligini ko'rsatuvchi muhim bir jihatdir. Aytish mumkinki, doston tush motivi bilan boshlanadi va doston so'ngidagi voqealar ana shu tush bilan bog'liq holda kechadi. Biroq «Rustamxon» dostonining 1965-yilgi va 1985-yilgi nashrlarida bu motiv tushirib qoldirilgan. Oqibatda Sultonxonning safarga chiqishi ham noayon bo'lib qoladi.

Yoxud qo'lyozmada: Ko'rolmaysan, bildim yolg'iz qo'zingdi,

Kelgin sarson opa, endi birga jilayik, – deya Ximchaoyim Xuroyimga murojaat qiladi. Bu murojaatda «Sarson, sargordan, ya'ni ovvora bo'lgan opa, kelgin, birga yig'laylik», - deyilyapti. Nashrda esa oxirgi misra: «Kelgin, chopson, opa, endi birga yig'laylik» – tarzida berilganki, oqibatda chopson so'zining misradagi ma'nosi noaniq bo'lib qolgan. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

«Alpomish» dostonidagi poyga epizodini eslang. Mustaqillikdan oldingi yillardagi nashrlarda «bog'langan

band»dan Rajabxo‘ja pirning yordamida xalos bo‘lgan Qorajonga qarata aytilgan:

Dam bu damdir o‘zga damni dam dema,

Qoldim deb Qorajon, sira g‘am yema, – so‘zlari «Otning aytayotgan so‘zi» tarzda berilgan edi.

Folklorni tadqiq etish borasida mafkuraviy tazyiq va chegaralanishlar ta’siri yaqqol sezilib turadi. Shuning uchun mustaqillik davri folklorshunosligi tamomila bir yangi folklorshunoslikdir. Bugungi kunda ham faol ijod qilib kelayotgan T.Mirzayev, O.Safarov, O.Madayev, M.Jo‘rayev, Sh.Turdimov, J. Eshonqulov kabi folklorshunos olimlarning izlanishlarini alohida ta’kidlab o‘tish joiz.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan «O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari»ning 100 jildligi nashr etish yo‘lga qo‘yildi. Bu loyihaning amalga oshishi, shubhasiz, mamlakatimiz ma’naviy hayotida ulkan voqea bo‘ladi.

Bugungi kunda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev kitobxonlikka, umuman ma’naviyat masalalariga alohida e’tibor qaratmoqdalar. Zero, ma’naviyat masalalari hamma davrda eng dolzarb mavzulardan biri bo‘lib kelgan. XX asr boshida ma’rifatparvar jadidchilar til, adabiyot va tarbiya masalasi o‘z davri uchun muhimligini urg‘ulashgan. Bu bejizga emas, millatning mavjudligi, erkinligi, ozodligi, taraqqiyoti uning tilidan, tafakkuri – ma’naviyatidan boshlanadi.

Biz bugun global jamiyatda yashayapmiz. Tilimizga, madaniyatimizga, o‘zligimizga bo‘layotgan ma’naviy tahdid ko‘lami ham globaldir.

Biz har qancha ma’naviyat to‘g‘risida qayg‘urmaylik, jon koyitmaylik, bizni qurshab turgan muhit ommaviy madaniyat ta’siri ostida ekan, bolalarimiz tili va tafakkuri shu madaniyat ostida shakllanayotgan ekan bizning qilayotgan

barcha urinishlarimiz o'z samarasini bermaydi. Shu ma'noda bugungi folklori o'rganish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Inson ma'naviyatini yuksaltirishda folklorning o'rnini haqida gap ketar ekan, aslida bu jarayon bolaning tug'ilishidan boshlanadi. Momolarimiz, onalarimiz aytgan allalar, erkalamalar, aytimlar, topishmoqlar, tez aytishlar, ertak va qo'shiqlar bolaning tili, dunyoqarashining shakllanishiga xizmat qiladi. Xalq o'yinlari esa bolaning ham aqlan, ham jismonan ulg'ayishi uchun muhim omillardan biridir. Bola ana shu qadim an'ana va qadriyatlar ichida voyaga yetadi, biroq bugungi global jamiyatda ulg'aygani sari go'yo bu muhitga begona bo'la boshlaydi. Bu begonalik, eng avvalo, har qadamda o'z ta'sir kuchini ko'rsatayotgan ommaviy madaniyat ta'siridan boshlanadi. Bularning barchasi ma'naviyat ravnaqiga emas, aksiga xizmat qiladi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun esa, ta'lim jarayonining barcha bo'g'inlarida, maktabgacha ta'limdan to'liq o'quv yurtida til o'qitishda, o'rganishda folklorga va yana folklorga qaytib ish ko'rish lozim bo'ladi.

Xalqning til boyligi birinchi galda uning folklorida namoyon bo'ladi. Biror bir xalqning qanday xalqligini bilish uchun uning folklorini o'rganish zarur. Folklorida xalqning til imkoniyatlari, mushohada tarzi, ijodiy quvvati aks etgan bo'ladi.

Og'zakilik, variantlilik folklorning o'ziga xos xususiyati bo'lib, u xalq ijodi namunalari bevosita jonli ijro jarayoni bilan bog'liq ekanligini namoyon etadi, ya'ni folklor asarlariga turg'unlik xos emas, u har galgi ijroda o'zgaradi, yangilanadi, bu esa badiiy til imkoniyatlarining yuksak namoyishi demakdir. Shuning uchun aytish mumkinki, folklor – shunchaki so'z san'ati namunasigina emas, balki xalqning

til zaxirasi, tushuncha va tafakkur tarzini bor bo'y basti bilan o'zida aks ettirgan, olis o'tmishdan to bugungi kungacha jonli holatda xalqning o'zi bilan birga yashab kelayotgan doimiy harakatdagi tarixi va madaniyati hamdir.

Folklor asarlarida birinchi navbatda mifologik tafakkurdan poetik tafakkurga o'tish jarayoni aks etgan ekan, demak til tarixini o'rganishda xalq ijodi namunlariga suyanib ish ko'rish lozim bo'ladi. Tildagi hech bir so'z o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, u zarurat tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida yuzaga keladi va yoki o'zlashadi. Qachonlardir mifologik tasavvurni ifodalagan so'z keyinchalik o'zining asl ma'nosini unutib yoki dastlabki ma'no qatlami xiralashib, keyingi ma'no qatlamini yuzaga keltiradi. Bizdagi mavjud ertak, doston, qo'shiq va boshqa janrlar tahlilidan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, folklor asarlarida ko'proq xalqimizning samoviy jismlar, o'simliklar olami va hayvonot dunyosi bilan bog'liq eng qadimgi tasavvurlari o'z ifodasini topgan. Bu tasavvurlar tilimizdagi ko'plab so'zlarning kirib kelishiga, obrazli badiiy tafakkur tarzining shakllanishiga zamin yaratgan.

O'zbek tilidagi «Bo'ri» so'zi bugun qaysidir o'rinda salbiy ma'nodagi so'z sifatida, ko'chma ma'nosida ishlatiladi. Biroq dostonlarimizda doimiy ravishda keladigan «Chopinganda bo'riday» misralari, jonli tildagi «Bo'rimi, tulki» iborasi «Bo'ri» so'zining yuzaga kelish ildizlari qadimiy, totemistik tasavvurlar bilan bog'liq ekanini urg'ulaydi.

Alloma Hodi Zarifov: «Folklor asarlarining ilmiy va badiiy qiymati ularning lug'at boyligi bilan belgilanadi», – degan edi. Xalq dostonlari o'zbek tili tarixining serqatlamligini va bo'yqadorligini o'zida to'la mujassam etadi. Shuning uchun xalq dostonlarning tilini tadqiq etish bir tomondan til tarixining qadimiy ildizlari haqida kengroq ma'lumot bersa, ikkinchi tomondan hozirgi zamon o'zbek adabiy tilini

to'laqonli o'rganishda, uni boyitishda asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Baxshilarimizning xalq tili imkoniyatlaridan unumli foydalanishi, har galgi ijroda bu badiiy til tovlanishi, uning yangicha mazmun va mohiyat kasb etishi epik ijodning o'ziga xos xususiyatidir. Chunki, xalq og'zaki ijodi og'zaki ijro etilgani uchun emas, balki og'zaki ijro jarayonida yuzaga keladigan san'at asari bo'lgani uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa jonli ijro jarayonini, ya'ni epik ijod tilini bilmasdan turib uning badiiyati haqida so'z yuritib bo'lmasligini ko'rsatadi.

O'zbek tili ijod namunalarida tilimizning dialektologiyasi, leksikologiyasiga oid juda ko'p qimmatli so'z va iboralar mavjud. Bu so'z va iboralarni, ayniqsa xalq ijodining gultoji hisoblangan dostonlarimiz tilini o'rganish nafaqat o'zbek tili, balki umumturkiy til uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan, dostonlarimiz tili nafaqat folklorshunoslarimiz uchun, balki tilshunoslarimiz, barcha til o'rganuvchilar uchun ulkan manba va tadqiqot obyekti bo'la oladi.

Folklor asarlari leksikasini tadqiq qilar ekanmiz, biz unda hozirda iste'molda bo'lgan sheva va arxaik so'zlar bilan bir qatorda bugungi kunda qadimiy ma'nosi o'zgargan yoki unutilgan so'zlarni ham ko'plab uchratamiz. Demak, adabiy til leksikasining shakllanishi, rivojlanish va o'zgarish bosqichlarining xususiyatlarini aniqlashda epik ijod namunalari alohida o'rin tutadi. Ulardagi qadimiy so'z va birikmalarning lug'atini o'rganish nafaqat folklorshunoslik, balki tilshunoslik oldidagi eng dolzarb vazifalardan biridir.

Tilni o'rgatishda folklor asarlarining janriy xususiyatlaridan kelib chiqib yondashish talab etiladi. Doston, ertak kabi yirik epik janrlar til taraqqiyotida qanchalik muhim o'rin tutsa, qo'shiqlar, maqol, matallar kabi eng kichik janrlar ham birdek qimmatli va ahamiyatlidir.

Folklorning yozma adabiyotga ta'siri, umuman so'z san'ati haqida gap ketar ekan, folklor ko'plab san'atlarning ibtidosi ekanini, badiiy ijod, musiqa, raqs va tasviriy san'at ildizlari folklor bilan chambarchas bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tish joiz. Qaysiki ijodkor folklor an'analari ichida yashagan, uni o'ziga singdirgan bo'lsa, o'sha ijodkorning asari til jihatdan ham, badiiylik nuqtai nazaridan ham ancha mukammal ekanligi kuzatiladi. Zero, milliy ong va tafakkurning shakllanishida badiiy asarning o'rni beqiyosdir. Yuksak saviyada ijro etilgan yoxud yozilgan har qanday badiiy asar bu, eng avvalo, til hodisasidir. Ona tilning eng go'zal jihatlarini, nozik tovlanishlarini namoyish eta olgan asargina mukammal asar hisoblanadi. Har bir tilning o'ziga xos milliy fazilatlar va go'zalliklari bo'ladi. Ana shu fazilatlar va go'zalliklarni faqat yuksak saviyadagi asarlarga namoyish eta oladi. Bunday asarda til yana bir bor yangilanadi, u yana bir yuksak pog'onaga ko'tariladi. Bunday asar tafakkurni yangilaydi, tilga mehr uyg'otadi, tilimizni har xil buzilishlardan asraydi.

Xulosa qilib, aytganda, bugungi yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda, ma'naviyatini yuksaltirishda ko'plab usullar, vositalar, metodlar mavjud. Biroq bu usul va metodlar, birinchi navbatda, so'z san'atining ibtidosi sanalgan folklor namunalarga suyanilgan holda amalga oshirilsa, yanada samarali va ta'sirchan bo'ladi.

Xalqimizning milliy taraqqiyotida, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy yuksalishida folklor, umuman badiiy so'z san'ati hamisha tayanch nuqta bo'lib kelgan. Zero, folklor bu millatning quvvati, tirikligi va buyukligidir.

Bugungi global jamiyatda davlat chegaralari qo'riqlangani, muhofaza etilgani kabi millat tili va tafakkuri, estetik didi ham xuddi shunday asrab avaylanishga, qattiq himoyaga muhtojdir.

2. Folklor atamasi, yetakchi xususiyatlari, tur va janrlari. Folklor atamasini 1846-yilda ingliz olimi Uilyam Toms taklif qilgan bo‘lib, «xalq donoligi» degan tushunchani ifodalaydi. Aslini olganda, folklor deganda, xalq tomonidan yaratilgan hamma san‘at namunalari – me‘morlik, naqqoshlik, ganchkorlik, zardo‘zlik, musiqa, raqs, og‘zaki adabiyot namunalari tushuniladi. Har bir san‘at sohasida ish olib borayotgan mutaxassis o‘zi tanlagan turni «folklor» deb ataydi. Masalan, musiqachi xalq kuylarini, xoreograf xalq raqslarini, arxitektor xalq me‘morchiligini, folklorshunos olim xalq dostonlari, ertaklarini folklor asari deb hisoblaydi.¹

Dastlabki vaqtlarda «el adabiyoti», «xalq adabiyoti», «og‘zaki adabiyot», «og‘zaki ijod» deb yuritilib kelingan o‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi ilk bor H.Zarif (1934-35 yillar) tomonidan qo‘llanilgan «folklor», «O‘zbek folklori» sifatida keng ommalashdi.

O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi ko‘plab janrlardan tarkib topgan og‘zaki so‘z san‘ati namunalari bo‘lib xalq hayoti, tarixi, orzu-intilishlari, dunyoqarashlarini badiiy tarzda o‘zida aks ettiradi, ijro etiladi va ijro jarayonida og‘izdan og‘izga, avloddan avlodlarga o‘tib keladi.

Folklor – sinkritik xususiyatga ega bo‘lib, barcha san‘at turlariga xos elementlarni o‘zida mujassamlashtirgan, so‘z, kuy va ma‘lum turlarida raqs bilan uyg‘unlikda ijro etiladi.

Folklorda xalq hayoti, tarixi, taqdiri badiiy aks etadi. Folklor asarlari mag‘zida xalqning dunyoqarashlari, ibtidoiy mifologik tushunchalardan mukammal diniy e‘tiqodga bo‘lgan tushunchalar tadrijiy ravishda bo‘y ko‘rsatadi.

Folklor asarlari so‘z san‘ati sifatida o‘ziga yaqin yozma adabiyot namunalari va san‘atning boshqa turlaridan bir qator xususiyatlariga ko‘ra alohida ajralib turadi. Folklorga

¹ Introduction to Folklore. London, 2008. Page7

xos bu xususiyatlar, avvalo, uning jamoaviy (kollektiv) ijod ekanligida, shu sababli ham folklor namunalarining muallifi xalq ommasi hisoblanadi, ularning aniq ijodkori noma'lum – anonimlik ularga xos va xalq orasida avloddan avlodga og'zaki tarzda o'tib tarqaladi, og'zaki ijod etilib, ijro qilinadi, ijro va ijodda an'analarga rioya etilib, ommaviylik tusini oladi, ijro jarayonida variantlarga va davrlar o'tib versiyalarga ega bo'ladi. Ushbu asosga ko'ra, folklorga xos xususiyatlar sifatida jamoaviylik, anonimlik, og'zakilik, an'anaviylik, variantlilik va versiyaviylik ko'rsatiladi.

Jamoaviylik – o'zbek xalq og'zaki poetik ijodi xalq tomonidan yaratiladi. Ammo jamoaviylik shaxsiy ijodkorlik imkoniyatini inkor qilmaydi, aksincha, uni zaruriy dastlabki shart sifatida qamrab oladi. Tabiatda tomchilardan jilg'alar, jilg'alardan daryolar paydo bo'lishini ko'ramiz, biroq daryodan bir hovuch yoki bir ariq suvni ajratib, bu falon jilg'aning suvi deyish mumkin bo'lmaganidek, an'anaviy xalq qo'shig'i, dostoni yoki ertagidan bir band yoki qismni ajratib biror individual ijodkorga nisbat berish qiyin. Ammo bu ijodkor, albatta, bo'lgan. Xalq ijodi namunalari ana shunday kollektiv ijod mahsuli bo'lganligi uchun asarlarning bosh qahramoni yoki «men»i ham o'z xarakteri jihatidan yozma va og'zaki adabiyotda sezilarli farqlanadi. Folklorning qahramoni tipik holatga kelgan umumiy «men» ga, tom ma'noda xalq ommasiga tengdir.

Xalq turmushining, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning takomillasha borishi, inson tafakkurining mifologik tafakkurdan mifopoetik va badiiy-estetik tafakkurga o'tish jarayonida alohida ijrochilar – qo'shiqchilar, ertakchilar, baxshilar, qiziqchilar va boshqa ijodkorlar, ijro maktablari, ustoz va shogirdlik munosabatlari paydo bo'ldi. Xalq orasida o'z iqtidori, ijro san'ati bilan ajralib turuvchi: Tilla kampir,

Sulton kampir, Jalmon baxshi, Bo‘ron shoir, Jumanbulbul, Jassoq shoir, Xonimjon xalfa, Bibi shoir, Suyav baxshi, Amin shoir, Yo‘ldoshbulbul, Sultonmurod, Qurbonbek, Xidir shoir, Yo‘ldosh shoir, Suyar shoir, Sherna yuzboshi, Mulla Xolnazar, Haybat soqi, Qunduz soqi, Ergash Jumanbulbul o‘g‘li, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Po‘lkan Jonmurod o‘g‘li, Islom Nazar o‘g‘li, Nurmon Abdivoy o‘g‘li, Saidmurod Panoh o‘g‘li, Abdulla shoir, Umir shoir, Xolyor Abdukarim o‘g‘li, Bola baxshi, Rahmatulla Yusuf o‘g‘li, Qodir Rahim o‘g‘li va boshqa namoyandalar yetishib chiqdi. Bu xil ijodkorlarning iste’dodi, iqtidori, mehnatlari tufayli kollektiv dahosi bilan yaratilgan asarlar avloddan avlodga o‘tdi, sayqallandi, yuksak badiiy darajaga yetdi, folklorning mumtoz namunalari bizga meros bo‘ldi.

Anonimlik – folklor asarlari muallifining noaniqligi – anonimligi (grek. Anonymis – noma’lum) bilan ajralib turadi. Folklorda biror-bir muallif yo‘q. Xalq dostonimi, ertakmi yoki marosim qo‘shig‘imi ularni ibtidoda kim va qachon yaratgani aniq emas. Har bir asar avloddan avlodga o‘tar ekan, vaqt va zamon talablariga ko‘ra ma’lum o‘zgartishlarga uchrashi mumkin, lekin uning asosi, an‘analari o‘zgarishsiz kelaveradi. Folklorda biror-bir asarni kimdir dastlab yaratgan bo‘lishi mumkin, lekin bu asar syujeti, tasvir vositalari, ohang yo‘llari xalq og‘zaki ijodi an‘analariga tayanilib ijod etilsa, u folklor asari bo‘lib qoladi. Vaqtlar o‘tishi davomida xalq ijrochilari tomonidan yanada ishlov berilib, chinakam folklor namunasiga aylanadi. Folklorshunos Omonilla Madayev ta’kidlaganidek: «Anonimlik xalq og‘zaki ijodida xalq vakillarining o‘z xalqiga xolis, beminnat xizmat qilish namunasi sifatida qadrlanadi».¹

¹ Madayev. O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. Toshkent: «Mumtoz so‘z», 2011. – B.15.

Og‘zakilik va badihago‘ylik – xalq ijodiyotining yashash va yaratilish tarzi. Folklor xalqning xotira manbai-dan, xotiraning og‘zaki ravishda avloddan avlodga, og‘izdan og‘izga ko‘chishidan paydo bo‘ladi. Bu o‘rinda umumfolkloriy bilim va folklor an‘analari asos vazifasini o‘taydi. Xotira manbayi va folkloriy bilim bir yoki bir necha shaxslargagina tegishli bo‘lmay, butun bir xalqning bilim va an‘analaridan iborat bo‘ladi. Bu bilim va an‘analar ustozdan shogirdga, avloddan avlodga, urug‘dan urug‘ga o‘tib, yangi davr ruhida, yangi ijrochilar va ijodkorlar salohiyatidan sayqal topib yashaydi. Bu xil sayqallanish u yoki bu folklor asarining shakli va mazmuniga qandaydir o‘zgarish kiritishi – nimaningdir qo‘shilishi yoki tushirib qoldirilishida bo‘y ko‘rsatadi. Aytaylik, biror-bir tarixiy fakt unutilishi sababli asardan tushib qolishi mumkin. Yoki doston-dagi qo‘shiq qismining unutilishi uning ertak shaklida yashashini tayin etsa, aksincha, biror-bir iste’dodli ijodkor ijrosi sababli ertak syujeti asosida yangi doston paydo bo‘lib an‘ana ko‘rinishini olishi mumkin. Bu holatlar og‘zakilikning jonli harakatdagi jarayoni sifatida folklorning yashash tarziga xos belgilari hisoblanadi. Zotan, folklor og‘izdan og‘izga ko‘chib yashasa, adabiyot yozuv vositasida yashaydi. Folklor asari og‘zaki ijro etilib kuylansa, adabiyot esa faqat o‘qiladi.

Ijrodagi og‘zaki folklor namunasining keng tarqalishiga, ommalashishiga yordam beradi. Biroq mohir ijrochining biror davrada yuksak badiiy mahorat bilan ijro etgan variant, yozib olinmasa, ijodkor vafotidan keyin aynan shu namuna ham yo‘qolishga mahkum bo‘ladi. Bu ikki holat og‘zakilikning ijobiy va salbiy jihatlaridir.

Ta’bir joiz bo‘lsa, badihago‘ylik – improvizatsiya xalq asarlariga jon bag‘ishlovchi xususiyatdir. Badihago‘ylik hamisha ijroga shukuh, fayz bag‘ishlagan. Badihago‘ylik

ijrochining ilhomiga bog‘liq. Folklor ekspeditsiyalari paytlarida talabalarimiz qo‘shiqchilarning o‘ylamagan tarzda qo‘shiq to‘qib yuborganliklarini havas bilan eslashadi. Ayniqsa, hozirjavoblik, zukkolik talab qiladigan askiya janrini badihago‘yliksiz tasavvur qilish mumkin emas.

An’anaviylik – folklarning o‘ziga xos yashash tarzini, uslubini, ifoda vositalarini ta’min etuvchi yetakchi belgilaridan hisoblanadi. Folklor tom ma’noda an’analar san’atidir. An’anaviylik xalq ijodida u yoki bu asar matnining, ijro usullarining og‘izdan og‘izga o‘tish jarayonida nisbatan barqarorliginigina anglatib qolmaydi, balki o‘sha asarning avloddan avlodga o‘tish jarayonida dastlabki ijroga xos xususiyatlarini nisbatan o‘zgarmagan holda saqlab qolganini ham anglatadi. An’anaviylik – jamoaviy ijod mahsuli va yashash tarzi, shu bilan birga folklarning folklor asarini jamoaviy holda saqlab qolishning ham o‘ziga xos shakli, omili hisoblanadi. Og‘zakilik folklarning ijro usuli va yashash tarzi bo‘lib, o‘z navbatida, xotirada ijrochidan ulkan xotirani, yoddan aytishni, eslamog‘ni, vaziyatga mos tayyor shakl va ifoda vositalarini badiha qilishni taqozo etadi. Bu o‘rinda folklordagi an’anaviylik eng qulay va ishonchli quvvat zaxirasi hisoblanadi. O‘zbek baxshi-shoirlari orasida ko‘plab an’anaviy dostonlarni, qanchadan-qancha termalarni bilgan, kuylagan, yana o‘zi to‘quvchi – badihago‘ylarning borligi – shu an’anaviy ehtiyojning hosilasidir. An’anaviylik xalq musiqasi, raqsi va amaliy san’atining ham o‘ziga xos belgisi sanaladi.

An’anaviylik o‘zining ijtimoiy-tarixiy manbalariga ega. Folklarning ilk namunalari ibtidoiy jamiyatda yaratilgan, ularda o‘sha davrga xos dunyoqarashlar, urf-odatlar izlari aniq seziladi. Bu hol folklor asarlari shakli, syujeti, obrazlari va motivlarining muayyan barqarorlik kasb etishining mahsuli

hisoblanadi. Masalan: badik, kinna, buray-buray janrlari, shuningdek, «Sust xotin», «Choy momo», «Barot keldi» marosimlari aytimlarida bu holatni kuzatishimiz mumkin.

Ommaviylik. Folklor asari xalq orasida ommaviy yashaydi. Folklor asarining ijro etilishi, omma tomonidan qabul qilinishida umumiy folkloriy, epik bilimning o'ri katta. Folkloriy bilimning, xususan, epik bilimning unutilishi xalq og'zaki ijodi namunalarining anglanishida ma'lum qiyinchiliklarni tug'diradi. Ayniqsa, folklorga xos timsollar, ramzlarning omma xotirasidan ko'tarilishi bu namunalarning mazmunini jo'n qabul etilishiga sabab bo'ladi. An'analar omma tafakkurida uzoq davrlar davomida yashaydi, omma folklor asarlari «loyi»ni pishitib beruvchi, ijodkorlar esa bu loydan «imorat»ni har ijroda «qayta» yaratuvchilar sanaladi.

Variantlilik va versiyaviylik – folklor namunalarining har bir ijrosi o'ziga xos variant hisoblanadi. Folklor asari ijro jarayoni davomida qaytadan yaratiladi, yangi yashash holatiga kiradi va bu holat o'ziga xos variantni paydo etadi. Ya'ni folklor ijro jarayonida xilma-xil variantlarda yashaydi. Variantlilik folklorning yashash tarzi. Variantlilik folklor tabiati, uning yaratilishi va jonli og'zaki ijodda yashash qonuniyatlaridan kelib chiqqan xususiyat bo'lib, u folklor asarlarining syujeti, obrazlilik, poetikasi, janr xususiyatlarini to'la qamraydi. Variant – ma'lum bir asarning jonli og'zaki epik an'ana zaminida vujudga kelgan, bir-birini inkor etmasdan yonma-yon yashay oladigan va o'zaro farqlanuvchi turli-tuman nusxalaridir. Variantda asar syujeti, motivlar tartibi, qahramonlar harakatida umumiylik bo'lib faqat ularni talqin etishda, tasvirlashda, ifoda shakllarida ma'lum bir farqlar bo'lishi mumkin. Ijodkor vaziyatga ko'ra u yoki bu motiv tasvirini cho'zishi yoki qisqa shaklda kuylashi yoki tushirib qoldirishi mumkin.

Variant folklor asarlarining ommaviyligini aniqlashda, tarqalish chegaralarini belgilashda, folklorda kechayotgan o'zgarishlarning sabablarini o'rganishda va ijro jarayoni bilan bog'liq qonuniyatlarni tadqiq etishda boy materiallar berishi bilan ham ahamiyatlidir.

Variantlilikning muhim bir xususiyati ma'lum bir versiya ichida mavjud bo'lishidir. Versiya mohiyatan birmuncha keng hodisa bo'lib, biror-bir asarning turli talqinlarda, kompozitsion qurilishda, ba'zan qahramonlarning o'zgacha nomlanishida keluvchi yagona syujet va janr doirasidagi namunalari o'z ichiga oladi. Versiyalar ma'lum bir urug' va qabilalarning turli joylarga tarqalib, turli ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tishi u yoki bu asarning o'zaro yonma-yon, qo'shni yashayotgan xalqlar orasiga yoyilishi sababli paydo bo'ladi. Masalan, «Alpomish» va «Go'ro'g'li» dostonlarining qarindosh va qo'shni xalqlar orasida mavjud versiyalarini keltirib o'tish mumkin.

Folklorda tur va janrlar. Xalq og'zaki ijodi namunalari ham barcha san'at asarlari kabi tuzilishi, ijro o'rni, ko'rinishi, bajaradigan vazifasi, musiqaga bog'liqlik darajasi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlariga ko'ra muayyan tur, guruh va janrlarga bo'lib qaraladi. Bu xil tur, guruh va janrlarga ajratish, tasniflash nafaqat ijrochilar, balki tinglovchilar, hodisani tadqiq etuvchilar uchun ahamiyatli bo'lib, folklor namunalari tabiati, shakllanishi, tadrijiy taraqqiyoti, u yoki bu tur va janrlarning paydo bo'lishi, mukammal shaklga kelishi, o'zgarishlarga uchrashi, o'rin almashinishi va inqirozga yuz tutishi kabi jarayonlarni kuzatish, o'rganish imkonini beradi. Folklor asarlari o'z tarkibiga ko'ra uch turdan iborat ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ularni umumiy shaklda epik, lirik, dramatik turlarga ajratib tasnif etish qabul qilingan. O'z navbatida bu turlar ichki janrlardan tashkil topgan. Epik

tur namunalarida voqelik keng ko‘lamli, obyektiv syujetli-hikoyaviy shakllarda tasvirlansa, lirik turda subyektiv holda insonning voqelikdan olgan taassurotlari, ichki his-hayajonlari aks etadi. Dramada esa personajlarning nutqi va harakatlari orqali voqelik tasvirlari beriladi. Epik tur – doston, ertak, afsona, rivoyat, naql, latifa va boshqa janrlardan, lirik tur – marosim lirikasi, mehnat qo‘shiqlari, tarixiy qo‘shiqlar, lirik qo‘shiqlar, alla, bolalar qo‘shiqlari, dramatik tur esa og‘zaki drama, qo‘g‘irchoq o‘yin, askiya kabi namunalarni o‘zida qamraydi.

Folklorshunoslikda tur deyilganda voqelikni ifodalash yo‘li, usuli tushunilsa (epik, lirik, dramatik), janr deganda badiiy shakl tiplari (doston, ertak, qo‘shiq, maqol...) tushuniladi. Ammo har bir janr ham ichki xilma-xilliklarga ega, bu uning mavzu mohiyatidan kelib chiqadi. Masalan, ertaklarning ichki ko‘rinishlari sifatida hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar kabi xillari mavjud. Bir qator mutaxassislar maqol va topishmoqlarni maxsus tur sifatida tilga olib o‘tishadi.

Folklor janrlarini ijro xususiyatlari va funksiyalariga ko‘ra ikki yirik guruhga ajratib tasnif etish keng tarqalgan: 1. Marosim folklori janrlari. 2. Marosim bilan bog‘liq bo‘lmagan folklor janrlari. Folklor asarlarining kimga mo‘ljallanganligini hisobga olib ham ayrim guruhlarga bo‘lish mumkin. Bolalar folklorini alohida olib ajratish shundan kelib chiqqan.

Folklorshunoslikda gohi-gohida turlar aro qorishiq holatda uchrovchi namunalarga nisbatan liro-epik qo‘shiq yoki ertak afsona singari atamalar qo‘llanilsa-da, bu holat umumiy holat emas.

Xalq badiiy tafakkurining tarixiy taraqqiyot darajasi folklor namunalarining tadrijida aks etgani kabi u yoki

bu janrning yuzaga kelishi, turg'unlashuvida muhim o'rin egallaydi. Insoniyat mifologik tafakkur bosqichidan mifopoetik, so'ngra badiiy estetik tafakkur tadrijiga erishdi. O'zbek folkloridagi aksariyat janr namunalari aynan badiiy estetik tafakkur darajasida mumtoz holatga kelganligi bilan ajralib turadi. Shu sababli ham o'zbek mifologiyasi xususida so'z ketsa, xalq dostonlari, ertaklari mag'zida turuvchi mifologik tasavvurlarni, ularning bu asarlar syujeti, yetakchi motivlari va obrazlar qatidan ajratib, tiklab qarash lozim bo'ladi.

O'zbek folklori janrlar tarkibi boyligi, xilma-xilligi bilan alohida ajralib turadi. Bu o'rinda dunyoning barcha xalqlari uchun umumiy bo'lgan – ertak, maqol, topishmoq kabi janrlar qatorida askiya, lof kabi faqat o'zbek xalq ijodiga xos janrlar mavjudligiga ham alohida e'tibor qaratish lozim.

O'zbek folklori janrlari xilma-xilligi ijodkorlarning faoliyati va ularning professionallashuvi bilan ham chambarchas bog'liq. Xususan, doston, ertak, og'zaki drama, askiya kabi janrlar ijrosi maxsus tayyorgarlikni, muayyan ustozdan ta'lim olishni talab etadi. Bu janrlar ijrosi maxsus maktablarning paydo bo'lishini, ularning o'z an'analari doirasida shakllanib rivojlanishini ta'minlaydi.

O'zbek folklori janrlari ijro usullari, ya'ni yakka ijro, jamoaviy ijro, sozli va sozsiz ijroga ko'ra ham farqlanadi. Ertak, afsona va rivoyat aytilsa, doston ham kuylash, ham ijro etishga mo'ljallangan. Lapar kuylab va raqsga tushib ijro etilsa, og'zaki drama namunalari so'z (ba'zan kuylab, kuy jo'rligida) va harakat omuxtaligida ko'rsatishga, namoyish qilishga mo'ljallangan. O'lanlar tarafma-taraf kuylangan. Latifa va loflar yakka ijro etilgan.

O'zbek folklorining janrlar tizimi g'oyaviy-badiiy prinsiplarining umumiyliigi, tarixan taraqqiy etgan o'zaro

mushtarak munosabatga egaligi bilan yaxlit tizimni tashkil etadi. Ularning barchasida xalq hayoti, uning o'zligini namoyon etuvchi xususiyatlar, ruhiyat, orzu-intilishlar aks etadi. Folklorning barcha janrlari uchun badiiy-estetik prinsiplar ham umumiy ko'rinishga kelgan. Sodda shakl, donishmandlik, badiiy-tasviriyy vositalar tizimidagi umumiylik, ramziylik, shartlilik, qahramonlarning yuksak axloqiy mezonlar asosida aniq bahoga egaligi, syujet va kompozitsion qurilishdagi an'anaviylik ustuvor ko'rinish oladi.

Xalq bilan birga tug'ilgan bu xususiyatlar xalqning tarixi, madaniyati, turmushi, e'tiqodi va tiliga xos xususiyatlarni, milliy o'ziga xoslikni yorqin ifoda etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Mustaqillik davrida va mustaqillikdan oldingi davrda folklor asarlari nashri, tadqiqi borasida qanday o'zgarishlar bor?

2. Inson ma'naviyatini yuksaltirishda xalq og'zaki ijodining o'rni nimalarda namoyon bo'ladi?

3. "Folklor" atamasining mazmun-mohiyati, xalq og'zaki ijodining o'ziga xos xususiyatlari haqida so'zlang.

4. Folklordagi tur va janrlar haqida umumiy ma'lumot bering.

5. San'at asari qanday fazilatlarga ega bo'lishi lozim deb o'ylaysiz?

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajakni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.

3. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – T., «Musiqqa», 2010.
4. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – T.: «Mumtoz so‘z», 2010.
5. Madayev O., Sobitova T. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T., 2005.
6. Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari. – T., 2009.
7. O‘zbek folklorshunosligi masalalari. 1-kitob. T., 2006.
8. O‘zbek folklorshunosligi masalalari. 2-kitob. T., 2010.
9. O‘zbek folklorshunosligi masalalari. 3-kitob. T., 2010.
10. Musaqulov A. O‘zbek xalq lirikasi. – T.: Fan, 1995.
11. Turdimov Sh. Etnos va epos. – T.: O‘zbekiston, 2012.
12. Eshonqul J. Epik tafakkur tadriji. – Toshkent: Fan, 2006.
13. Introduction to Folklore. London, 2008.